

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

पाणिनीयव्याकरणे समाससिद्धान्तस्य तात्त्विकविवेचनम्

अर्पिता राना

शोधार्थी पीएच.डी. संस्कृत विभाग मानसरोवर ग्लोबल विश्वविद्यालय सीहोर

डॉ. रेणु सिंह

शोध निर्देशक संस्कृत विभाग मानसरोवर ग्लोबल विश्वविद्यालय सीहोर

सारांश

संस्कृतव्याकरणपरम्परायां महर्षिः पाणिनिः सर्वोच्चस्थानं प्राप्नोति। तेन विरचिता अष्टाध्यायी न केवलं संस्कृतव्याकरणस्य मूलग्रन्थः, अपितु सम्पूर्णविश्वस्य वैज्ञानिकव्याकरणपरम्परायाः अनुपमं उदाहरणमपि मन्यते। अस्यां ग्रन्थे वर्ण, धातु, प्रत्यय, संधि, समास, कारक, तद्धित, कृदन्तादीनां विषयाणां अत्यन्तं व्यवस्थिततया सूत्ररूपेण निरूपणं कृतम् अस्ति। तेषु समासप्रकरणं विशेषमहत्त्वपूर्णम् अस्ति, यतः समासः संस्कृतभाषायाः संक्षिप्तता, सुसम्बद्धता, अर्थगौरवं तथा साहित्यिकसौन्दर्यं च वर्धयति। समासस्य माध्यमेन द्वयोः अथवा अधिकानां पदानां एकपदीभावः भवति, येन अल्पशब्दैरेव बह्वर्थस्य प्रभावी अभिव्यक्तिः सम्भवति। एषः गुणः संस्कृतभाषां अन्याभ्यः भाषाभ्यः विशिष्टां करोति।

पाणिनिना समासनिर्माणस्य नियमाः अत्यन्तं वैज्ञानिकदृष्ट्या प्रतिपादिताः। तेन समासस्य केवलं रूपनिर्माणं न विवक्षितम्, अपितु पदानामन्तःसम्बन्धः, अर्थप्रधानता, विभक्तिलोपः, उत्तरपदप्रधानता, प्रयोगसामर्थ्यं तथा वाक्यरचनायां तस्य प्रयोजनं च सम्यग्विचारितम्। अष्टाध्याय्यां समासविधानं सूत्रात्मकशैलीया प्रतिपादितं यत् परवर्तीभिः वैयाकरणैः—कात्यायनेन, पतञ्जलिना, भट्टोजिदीक्षितेन, नागेशभट्टेन च—विस्तरेण व्याख्यातम्। अनेन ज्ञायते यत् समाससिद्धान्तः केवलं व्याकरणीयविषयः नास्ति, अपितु भाषाशास्त्रस्य, अर्थविज्ञानस्य, तर्कशास्त्रस्य तथा साहित्यशास्त्रस्य अपि महत्त्वपूर्णो आधारः अस्ति।

प्रस्तुते शोधपत्रे पाणिनीयव्याकरणे प्रतिपादितस्य समाससिद्धान्तस्य तात्त्विकस्वरूपस्य विस्तृतं विवेचनं कृतम् अस्ति। अस्मिन् समासस्य परिभाषा, स्वरूपं, प्रयोजनम्, निर्माणप्रक्रिया, प्रमुखभेदाः, तेषां व्याकरणीयाधारः, अर्थवैशिष्ट्यं तथा भाषिकप्रयोगः सम्यगालोचिताः सन्ति। विशेषतः अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, कर्मधारयः, द्विगुः, द्वन्द्वः तथा बहुव्रीहिसमासानां स्वरूपं, प्रयोगः, भाषिकमहत्त्वं च विवेचितम्। तदतिरिक्तं समासस्य तात्त्विकपक्षः, यथा—अर्थसंक्षेपः, पदैक्यं, अर्थप्रधानता, भाषिकसौष्टवं तथा अभिव्यक्तेः प्रभावकारिता—अपि विशदीकृतः अस्ति।

अध्ययनेन ज्ञायते यत् पाणिनीयसमाससिद्धान्तः केवलं प्राचीनसंस्कृतव्याकरणस्य विषयः न, अपितु आधुनिकभाषाविज्ञानस्य, संगणकीयभाषाप्रक्रियायाः, अनुवादशास्त्रस्य तथा संस्कृतभाषाशिक्षणस्य अपि महत्त्वपूर्णः आधारः अस्ति। अतः पाणिनीयसमाससिद्धान्तस्य अध्ययनं संस्कृतव्याकरणस्य गाम्भीर्यं, वैज्ञानिकता, तर्कसंगतता तथा आधुनिकप्रासङ्गिकतां बोधयति। प्रस्तुतशोधपत्रस्य उद्देश्यं समाससिद्धान्तस्य तात्त्विकस्वरूपस्य विश्लेषणपूर्वकं तस्य व्याकरणीयं, भाषिकं तथा दार्शनिकं महत्त्वं प्रकाशयितुम् अस्ति।

मुख्यशब्दाः— पाणिनिः, अष्टाध्यायी, समासः, समाससिद्धान्तः, व्याकरणम्।

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

प्रस्तावना

संस्कृतभाषा विश्वस्य प्राचीनतमासु वैज्ञानिकभाषासु अन्यतमा मन्यते। अस्याः भाषायाः व्याकरणव्यवस्था महर्षिणा पाणिनिना विरचितया अष्टाध्याय्या सुव्यवस्थितरूपेण प्रतिपादिता अस्ति। अष्टाध्यायी केवलं संस्कृतव्याकरणस्य मूलग्रन्थः न, अपितु भाषाविज्ञानस्य, शब्दविज्ञानस्य तथा वाक्यरचनाशास्त्रस्य अपि अनुपमः आधारग्रन्थः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे वर्णव्यवस्था, संधिः, समासः, कारकम्, तद्धितः, कृदन्तः, स्त्रीप्रत्ययाः इत्यादयः विषयाः सूत्रात्मकरीत्या अत्यन्तं संक्षिप्तेन किन्तु वैज्ञानिकेन प्रकारेण निरूपिताः सन्ति। तेषु समासप्रकरणं विशेषमहत्त्वपूर्णं मन्यते, यतः समासः संस्कृतभाषायाः अभिव्यक्तिशक्तिं, अर्थगौरवं तथा भाषासौष्ठवं वर्धयति।

'समास' इति शब्दस्य सामान्यः अर्थः 'संक्षेपः' अथवा 'एकीभावः' इति भवति। व्याकरणदृष्ट्या द्वयोः अथवा अधिकानां पदानाम् एकपदीभावः समासः इति कथ्यते। समासस्य प्रयोगे पृथक्पदानां विभक्तयः लुप्यन्ते तथा तेषां स्थानं एकः सार्थकः समस्तपदः गृह्णाति। एतादृशेन पदरचनया अल्पशब्देषु बह्वर्थस्य प्रकाशनं शक्यते। अत एव संस्कृतसाहित्ये वेदेषु, उपनिषत्सु, महाकाव्येषु, पुराणेषु, दर्शनेषु च समासानां बहुलः प्रयोगः दृश्यते। समासः केवलं भाषायाः संक्षिप्ततां न वर्धयति, अपितु साहित्यस्य माधुर्यं, ओजः, प्रसादगुणं तथा शैलीवैशिष्ट्यं च समुपबृंहयति।

महर्षिः पाणिनिः समासनिर्माणस्य सिद्धान्तान् अत्यन्तं वैज्ञानिकदृष्ट्या प्रतिपादितवान्। तेन समासनिर्माणे पदानामन्तःसम्बन्धः, अर्थप्रधानता, विभक्तिलोपः, उत्तरपदप्रधानता, प्रयोजनम् तथा प्रयोगसामर्थ्यं सूक्ष्मतया विवेचितम्। अष्टाध्याय्यां समासप्रकरणं मुख्यतया द्वितीयाध्यायस्य प्रथमद्वितीयपादयोः विस्तरेण निरूपितम् अस्ति, यत्र समासस्य निर्माणनियमाः, तस्य भेदाः, प्रयोगावकाशः तथा अपवादाः सूत्ररूपेण निर्दिष्टाः सन्ति। परवर्तीवैयाकरणैः-कात्यायनेन वार्तिकेषु, पतञ्जलिना महाभाष्ये, भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां तथा नागेशभट्टेन परिभाषेन्दुशेखरे-एतेषां सूत्राणां गम्भीरव्याख्या कृता, येन समाससिद्धान्तस्य व्यापकता अधिकं स्पष्टा जाता।

समाससिद्धान्तस्य आधारः केवलं पदसंयोगः नास्ति, अपितु पदानामर्थसम्बन्धः अस्ति। समस्तपदे पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च सम्बन्धः, तयोः अर्थप्रधानता तथा वाक्ये तस्य कार्यम् इत्येतानि समासनिर्माणस्य मूलतत्त्वानि भवन्ति। एतेषां तत्त्वानां सम्यगवगमनेन संस्कृतभाषायाः संरचनात्मकसौन्दर्यं, तार्किकता तथा वैज्ञानिकता स्पष्टतया ज्ञायते। अतः समासः संस्कृतव्याकरणस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति, यस्य अध्ययनं व्याकरणविद्यायाः सम्यग्बोधाय अनिवार्यम्।

प्रस्तुते शोधपत्रे 'पाणिनीयव्याकरणे समाससिद्धान्तस्य तात्त्विकविवेचनम्' इति विषयस्य आधारभूततत्त्वानि विवेचितानि सन्ति। अस्मिन् समासस्य स्वरूपम्, परिभाषा, निर्माणप्रक्रिया, प्रमुखभेदाः, व्याकरणीयाधारः, तात्त्विकपक्षः, भाषिकमहत्त्वम् तथा आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये तस्य प्रासङ्गिकता इत्यादयः विषयाः विश्लेषणात्मकदृष्ट्या निरूपिताः सन्ति। अस्य अध्ययनस्य प्रमुखोद्देशः पाणिनीयसमाससिद्धान्तस्य वैज्ञानिकतां, तर्कसंगततां तथा भाषावैज्ञानिकमहत्त्वं प्रकाशयितुम् अस्ति।

समासस्य स्वरूपम्

'समास' इति शब्दः 'सम् + आस् (घञ्)' इति व्युत्पत्त्या निष्पद्यते। अस्य सामान्यः अर्थः संक्षेपः, संयोगः, एकीभावः इति भवति। व्याकरणशास्त्रे द्वयोः अथवा अधिकानां पदानां विभक्तिलोपपूर्वकं यदा एकपदरूपेण प्रयोगः क्रियते, तदा तं समासः इति

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

कथयन्ति। अतः समासः संस्कृतभाषायाः संक्षिप्ततायाः प्रमुखमाध्यमम् अस्ति। समासेन विस्तृतवाक्यस्य सारभूतः अर्थः अल्पशब्देषु सुबोधरूपेण अभिव्यज्यते। उदाहरणतया राज्ञः पुरुषः इति विग्रहवाक्यस्य राजपुरुषः, नीलं उत्पलम् इति नीलोत्पलम्, पञ्चानां गावां समूहः इति पञ्चगवम् इत्यादयः समस्तपदानि भवन्ति।

समासे पदानां केवलं संयोगः न भवति, अपितु तेषां परस्परमर्थसम्बन्धस्य आधारेण नवीनस्य पदस्य निर्माणं भवति। समस्तपदे पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च पृथगर्थः एकीकृत्य नवीनः विशिष्टार्थः उत्पद्यते। अनेन भाषायाः संक्षिप्तता, स्पष्टता, मधुरता तथा प्रभावकारिता वर्धते। अत एव वैदिकसाहित्ये, रामायणे, महाभारते, महाकाव्येषु, नाटकेषु, पुराणेषु तथा दार्शनिकग्रन्थेषु समासानां विपुलः प्रयोगः दृश्यते।

भारतीयवैयाकरणपरम्परायां समासः केवलं शब्दरचनायाः प्रक्रिया नास्ति, अपितु अर्थनिर्माणस्य वैज्ञानिकप्रणाली इति मन्यते। समासेन पदानां व्याकरणीयसम्बन्धः, अर्थप्रधानता तथा प्रयोगसामर्थ्यं सम्यगव्यवस्थितं भवति। तस्मात् समासः संस्कृतव्याकरणस्य अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति, यस्य सम्यगध्ययनं विना संस्कृतभाषायाः गूढरचनायाः अवगमनं कठिनम्।

पाणिनीयदृष्ट्या समासः

महर्षिणा पाणिनिना अष्टाध्याय्याम् समासप्रकरणं अत्यन्तं वैज्ञानिकरीत्या प्रतिपादितम् अस्ति। समासस्य विधयः, निर्माणनियमाः, भेदाः, प्रयोगावकाशः तथा अपवादाः सूत्ररूपेण निरूपिताः सन्ति। पाणिनीयव्याकरणे समासविधानस्य प्रमुखः आधारः अर्थसम्बन्धः अस्ति। केवलं पदसंयोगेन समासः न भवति, किन्तु यदा पदयोः परस्परं विशिष्टोऽर्थसम्बन्धः भवति, तदैव समासस्य निर्माणम् उचितं भवति। अनेन दृष्ट्या पाणिनीयसमासव्यवस्था अत्यन्तं तार्किकी, वैज्ञानिकी च मन्यते।

पाणिनिना समासनिर्माणे विभक्तिलोपस्य विशेषमहत्त्वं प्रतिपादितम्। समस्तपदे पूर्वपदस्य विभक्तिः लुप्यते तथा उत्तरपदेन सह एकपदरूपेण तस्य प्रयोगः भवति। अयं विभक्तिलोपः समासस्य मूललक्षणेषु अन्यतमः अस्ति। समासे उत्तरपदस्य प्रधानता अपि प्रायः स्वीकृता अस्ति, यतः समस्तपदस्य मुख्यार्थः बहुषु स्थलेषु उत्तरपदेन एव निर्धारितो भवति। तथापि बहुव्रीहिसमासादिषु अस्य नियमस्य विशेषाः अपि दृश्यन्ते।

अष्टाध्याय्याः द्वितीयाध्यायस्य प्रथमद्वितीयपादयोः समासप्रकरणं मुख्यतया निरूपितम् अस्ति। तत्र अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, कर्मधारयः, द्विगुः, द्वन्द्वः तथा बहुव्रीहिसमासानां स्वरूपं, निर्माणविधिः, प्रयोगश्च सूत्रबद्धतया प्रतिपादितः। पाणिनीयसूत्राणां संक्षिप्तता, तर्कसंगतता तथा सार्वकालिकता समाससिद्धान्तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यम् अस्ति।

पाणिनीयसमासप्रणाली केवलं व्याकरणीयनियमेषु सीमिता नास्ति। सा भाषिकव्यवहारस्य, अर्थविज्ञानस्य, शब्दरचनायाः तथा वाक्यसंरचनायाः अपि आधाररूपेण कार्यं करोति। आधुनिकभाषाविज्ञानस्य दृष्ट्यापि समाससिद्धान्तः Compound Formation, Morphology तथा Semantic Relations इत्यादिषु महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। अतः पाणिनिना प्रतिपादितः समाससिद्धान्तः न केवलं प्राचीनव्याकरणपरम्परायाः गौरवम्, अपितु आधुनिकभाषाशास्त्रस्य अपि प्रेरणास्रोतः इति वक्तुं शक्यते।

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

समासस्य प्रमुखभेदाः

पाणिनीयव्याकरणे समासस्य वर्गीकरणं अर्थसम्बन्धस्य, पदप्रधानतायाः तथा प्रयोगभेदस्य आधारेण कृतम् अस्ति। अष्टाध्याय्याम् प्रतिपादिताः समासाः संस्कृतभाषायाः शब्दरचनायां महत्त्वपूर्णं स्थानं वहन्ति। पाणिनीयपरम्परानुसारं समासानां प्रमुखभेदाः षट् सन्ति—अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, कर्मधारयः, द्विगुः, द्वन्द्वः तथा बहुव्रीहिः। एतेषां प्रत्येकस्य स्वरूपं, निर्माणविधिः, अर्थविशेषश्च परस्परं भिन्नः दृश्यते।

१. अव्ययीभावसमासः

यस्मिन् समासे पूर्वपदमव्ययं भवति तथा समस्तपदमपि अव्ययसंज्ञां प्राप्नोति, सः अव्ययीभावसमासः इति कथ्यते। अस्मिन् समासे पूर्वपदस्य प्रधानता भवति। उदाहरणतया—यथाशक्ति, उपगृहम्, प्रतिदिनम्, अनुदिनम् इत्यादयः। अत्र समस्तपदानि क्रियाविशेषणरूपेण प्रयुज्यन्ते। अस्य समासस्य प्रमुखलक्षणं पूर्वपदप्रधानता तथा अव्ययत्वम् अस्ति।

२. तत्पुरुषसमासः

यत्र उत्तरपदं प्रधानं भवति तथा पूर्वपदस्य उत्तरपदेन सह विभक्तिसम्बन्धः भवति, तत्र तत्पुरुषसमासः भवति। अयं समासः संस्कृतभाषायां सर्वाधिकप्रयुक्तः अस्ति। उदाहरणानि—राजपुरुषः (राज्ञः पुरुषः), गृहप्रवेशः (गृहे प्रवेशः), वनगमनम् (वनं गमनम्)। विभक्तिभेदानुसारं तत्पुरुषसमासस्य अनेकाः उपभेदाः भवन्ति, यथा द्वितीयातत्पुरुषः, तृतीयातत्पुरुषः, चतुर्थीतत्पुरुषः, पञ्चमीतत्पुरुषः, षष्ठीतत्पुरुषः, सप्तमीतत्पुरुषश्च।

३. कर्मधारयसमासः

कर्मधारयः तत्पुरुषसमासस्य एव विशेषरूपम् अस्ति। यस्मिन् विशेषणविशेष्यभावः अथवा उपमानोपमेयभावः दृश्यते, सः कर्मधारयसमासः इति कथ्यते। उदाहरणानि—नीलोत्पलम् (नीलम् उत्पलम्), महापुरुषः (महान् पुरुषः), शुक्लवस्त्रम् (शुक्लं वस्त्रम्)। अत्र पूर्वपदं उत्तरपदस्य विशेषणरूपेण कार्यं करोति, समस्तपदेन च एकस्यैव वस्तुनः बोधः भवति।

४. द्विगुसमासः

यस्मिन् समासे पूर्वपदं संख्यावाचकं भवति, सः द्विगुसमासः इति कथ्यते। अस्य समासस्य प्रयोगः समूहबोधे विशेषतया भवति। उदाहरणानि—त्रिलोकी, पञ्चवटी, सप्तर्षयः, द्विचक्रम् इत्यादयः। अत्र संख्या केवलं गणनां न सूचयति, अपितु समूहार्थस्य अपि बोधं जनयति।

५. द्वन्द्वसमासः

यस्मिन् समासे समस्तपदानां समानप्रधानता भवति तथा 'च' इत्यर्थः निहितः भवति, सः द्वन्द्वसमासः इति कथ्यते। उदाहरणानि—रामलक्ष्मणौ, मातापितरौ, दिनरात्रे, सुखदुःखे इत्यादयः। अत्र समस्तपदानि समानमहत्त्वानि भवन्ति, कस्यचित् एकस्य पदस्य प्रधानता न भवति। द्वन्द्वसमासस्य इतरेतरद्वन्द्वः, समाहारद्वन्द्वः, एकशेषद्वन्द्वश्च प्रमुखाः प्रकाराः सन्ति।

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

६. बहुव्रीहिसमासः

यस्मिन् समासे समस्तपदस्य अर्थः न पूर्वपदे न च उत्तरपदे सीमितः भवति, अपितु अन्यस्य कस्यचित् पदार्थस्य बोधकः भवति, सः बहुव्रीहिसमासः इति कथ्यते। उदाहरणानि—पीताम्बरः (पीतमम्बरं यस्य सः), चतुर्भुजः (चत्वारो भुजाः यस्य सः), नीलकण्ठः (नीलः कण्ठः यस्य सः)। अयं समासः अन्यपदार्थप्रधानः इति विशेषतया प्रसिद्धः अस्ति।

एतेषां समासानां निर्माणे पृथक् व्याकरणनियमाः, अर्थसम्बन्धाः तथा प्रयोगवैशिष्ट्यानि दृश्यन्ते। पाणिनिना एते सर्वे समासाः सूत्रबद्धतया प्रतिपादिताः, ये संस्कृतभाषायाः वैज्ञानिकशब्दरचनायाः उत्कृष्टं उदाहरणं भवन्ति।

समाससिद्धान्तस्य तात्त्विकपक्षः

समाससिद्धान्तस्य मूलाधारः अर्थसंक्षेपः इति स्वीकृतः। संस्कृतभाषायाः विशिष्टलक्षणेषु अन्यतमं लक्षणं यत् विस्तीर्णार्थोऽपि अल्पशब्दैः प्रभावकरूपेण व्यक्तुं शक्यते। एषा सामर्थ्यं समासप्रणाल्याः कारणेनैव सम्भवति। अतः समासः केवलं शब्दानां संयोगः नास्ति, अपितु अर्थनिर्माणस्य वैज्ञानिकप्रक्रिया इति मन्यते।

पाणिनिना समासनिर्माणे केवलं पदसंयोगः न स्वीकृतः, किन्तु पदानामन्तःसम्बन्धः, अर्थप्रधानता, विभक्तिलोपः, उत्तरपदप्रधानता, प्रयोगयोग्यता तथा वाक्यसौष्टवं च समानरूपेण विचारितम्। तस्य मते समासः तदैव ग्राह्यः भवति, यदा सः भाषिकव्यवहारे अर्थस्य स्पष्टतां, संक्षिप्ततां तथा प्रभावकारितां वर्धयति। अतः समासनिर्माणे व्याकरणनियमाः अर्थसंगतिभिः सह अविच्छिन्नरूपेण सम्बद्धाः सन्ति।

तात्त्विकदृष्ट्या समाससिद्धान्तः भाषायाः अर्थव्यवस्थां, पदरचनां तथा वाक्यसंरचनां सम्यगनुशासति। समस्तपदे पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च सम्बन्धः केवलं व्याकरणीयः न, अपितु अर्थवैज्ञानिकः अपि भवति। एतदेव कारणं यत् एकः समस्तशब्दः सम्पूर्णवाक्यस्य अर्थं वहितुं समर्थः भवति। संस्कृतसाहित्ये समासप्रयोगः काव्यस्य माधुर्यं, ओजः, प्रसादगुणं, लाघवं तथा अभिव्यक्तेः प्रभावकारितां बहुधा वर्धयति।

आधुनिकभाषाविज्ञानस्य दृष्ट्यापि पाणिनीयसमाससिद्धान्तस्य विशेषं महत्त्वम् अस्ति। (शब्दरचना), (अर्थविज्ञानम्), (वाक्यरचना) तथा (संगणकीयभाषाविज्ञानम्) इत्यादिषु समाससिद्धान्तः अद्यापि उपयोगी सिद्धः भवति। अतः पाणिनीयसमाससिद्धान्तः केवलं प्राचीनव्याकरणपरम्परायाः निधिः न, अपितु आधुनिकभाषाशास्त्रस्य अपि दृढः आधारः इति निर्विवादं प्रतिपादयितुं शक्यते।

भाषावैज्ञानिकमहत्त्वम्

पाणिनीयसमासव्यवस्था न केवलं प्राचीनसंस्कृतव्याकरणस्य अमूल्यः अंशः, अपितु आधुनिकभाषाविज्ञानस्य दृष्ट्यापि अत्यन्तमहत्त्वपूर्णा अस्ति। महर्षिणा पाणिनिना प्रतिपादिताः समासनियमाः शब्दरचनाविज्ञानस्य, वाक्यरचनाविज्ञानस्य, अर्थविज्ञानस्य तथा भाषासंरचनाविज्ञानस्य मूलभूततत्त्वानि स्पष्टयन्ति। अष्टाध्याय्याः सूत्राणि भाषिकनियमस्य यथार्थं वैज्ञानिकं च स्वरूपं प्रतिपादयन्ति, यस्मात् पाणिनीयव्याकरणं आधुनिकभाषावैज्ञानिकैः अपि आदर्शरूपेण स्वीकृतम् अस्ति।

समाससिद्धान्तस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यं यत् अल्पशब्दैः बहुव्रीहस्य सुस्पष्टाभिव्यक्तिः सम्भवति। एषा संक्षिप्तता केवलं साहित्यिकसौन्दर्यस्य कारणं न भवति, अपितु भाषिकसञ्चारस्य दक्षतामपि वर्धयति। समासप्रयोगे पदानां परस्परसम्बन्धः, अर्थप्रधानता,

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

वाक्यगतसन्दर्भः तथा व्याकरणीयसंरचना स्पष्टतया निर्धारिताः भवन्ति। अतः शब्दनिर्माणे, पदविश्लेषणे, अर्थनिर्णये तथा वाक्यबोधे समाससिद्धान्तस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका दृश्यते।

आधुनिकभाषाविज्ञानस्य क्षेत्रेषु, यथा—रूपविज्ञानम्, अर्थविज्ञानम्, वाक्यविज्ञानम् तथा शब्दनिर्माणप्रक्रिया—पाणिनीयसमाससिद्धान्तस्य प्रभावः स्पष्टतया दृश्यते। समासविश्लेषणेन शब्दानां आन्तरिकसंरचना, तेषां परस्परसम्बन्धः तथा नूतनार्थनिर्माणस्य प्रक्रिया सुलभतया ज्ञायते। अतः पाणिनीयसमासप्रणाली केवलं संस्कृतभाषायाः न, अपितु सामान्यभाषाविज्ञानस्य अपि महत्त्वपूर्णो विषयः अस्ति।

वर्तमाने संगणकीयभाषाविज्ञानस्य तथा कृत्रिमबुद्धिमत्तायाः क्षेत्रेषु पाणिनीयव्याकरणस्य विशेषमहत्त्वं प्रतिपाद्यते। संस्कृतभाषायाः स्वयंचालितविश्लेषणे, यन्त्रानुवादे, प्राकृतिकभाषाप्रक्रियायाम्, शब्दविश्लेषणे तथा व्याकरणपरीक्षणे समासविश्लेषणस्य अत्यन्तोपयोगिता दृश्यते। यदि समस्तपदानां विग्रहः, अर्थः तथा संरचना सम्यगवगम्यते, तर्हि संगणकीयप्रणाल्यः संस्कृतवाक्यानां यथार्थबोधं कर्तुं समर्थाः भवन्ति। एतत् पाणिनीयसमाससिद्धान्तस्य आधुनिकप्रासङ्गिकतां सुदृढतया प्रतिपादयति।

अतः वक्तुं शक्यते यत् पाणिनीयसमासव्यवस्था केवलं प्राचीनव्याकरणपरम्परायाः गौरवम् न, अपितु आधुनिकभाषाविज्ञानस्य, भाषाप्रौद्योगिक्याः तथा संगणकीयभाषाप्रक्रियायाः अपि दृढाधारः अस्ति। अस्य वैज्ञानिकता, तार्किकता तथा सार्वकालिकता पाणिनेः अद्वितीयप्रतिभायाः प्रमाणम् अस्ति।

उपसंहारः

समाससिद्धान्तः पाणिनीयव्याकरणस्य अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः विभागः अस्ति। महर्षिणा पाणिनिना समासस्य स्वरूपं, निर्माणविधिः, भेदाः, प्रयोगनियमाः तथा अर्थसम्बन्धाः अत्यन्तं वैज्ञानिकतया सूत्ररूपेण प्रतिपादिताः। एतेषां नियमानाम् सम्यगध्ययनेन ज्ञायते यत् समासः केवलं पदसंयोगस्य प्रक्रिया नास्ति, अपितु भाषायाः संक्षिप्तता, सुस्पष्टता, अर्थगौरवम्, सौन्दर्यं तथा अभिव्यक्तिसामर्थ्यं वर्धयितुं समर्थः एकः वैज्ञानिकः भाषिकोपायः अस्ति।

प्रस्तुताध्ययने समासस्य स्वरूपम्, पाणिनीयदृष्ट्या तस्य सिद्धान्तः, प्रमुखभेदाः, तात्त्विकाधारः तथा भाषावैज्ञानिकमहत्त्वं सम्यग्विवेचितम्। अध्ययनात् स्पष्टं भवति यत् पाणिनीयसमासप्रणाली भाषिकव्यवहारस्य, शब्दरचनायाः, अर्थविज्ञानस्य तथा वाक्यसंरचनायाः दृढमाधाररूपेण कार्यं करोति। तस्य नियमाः तर्कसम्पन्नाः, सुव्यवस्थिताः, वैज्ञानिकाश्च सन्ति, ये अद्यापि भाषाशास्त्रस्य विविधेषु क्षेत्रेषु मार्गदर्शकत्वेन स्वीकृताः।

आधुनिके युगे यदा भाषाविज्ञानं, संगणकीयभाषाप्रक्रिया, कृत्रिमबुद्धिमत्ता तथा यन्त्रानुवादः तीव्रगत्या विकसिताः भवन्ति, तदा पाणिनीयसमाससिद्धान्तस्य उपयोगिता अधिकमेव प्रकाशते। समासविश्लेषणस्य साहाय्येन संस्कृतभाषायाः स्वयंचालितव्याकरणविश्लेषणं, शब्दविग्रहः, अर्थनिर्णयः तथा भाषिकसंसाधनविकासः अधिकं प्रभावी भवति। एतस्मात् कारणात् पाणिनीयव्याकरणं केवलं ऐतिहासिकदृष्ट्या न, अपितु आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्यापि समानरूपेण प्रासङ्गिकम् अस्ति।

अन्ततः निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् पाणिनीयसमाससिद्धान्तः संस्कृतव्याकरणस्य वैज्ञानिकतायाः, तार्किकतायाः तथा सार्वकालिकप्रासङ्गिकतायाः उत्कृष्टं निदर्शनम् अस्ति। अतः अस्य गम्भीरमध्ययनं न केवलं संस्कृतव्याकरणस्य

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

सम्यगवबोधाय आवश्यकम्, अपितु आधुनिकभाषाविज्ञानस्य, भाषाप्रौद्योगिक्याः तथा भारतीयज्ञानपरम्परायाः गहनावगमनाय अपि अत्यन्तोपयोगि सिद्ध्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः:-

- अभ्यङ्करः, काशीनाथवासुदेवः। (1961). संस्कृतव्याकरणशब्दकोशः। ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट, बडोदा।
- आप्टे, वामनशिवरामः। (2015). संस्कृत-अङ्गलशब्दकोशः। मोतीलाल बनारसीदास।
- कात्यायनः। (2012). वार्तिकम् (सम्पा. के. वी. अभ्यङ्करः)। भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट।
- कीलहॉर्नः, फ्रान्स् (सम्पा.)। (2015). पतञ्जलिविरचितं महाभाष्यम् (पुनर्मुद्रितसंस्करणम्)। मोतीलाल बनारसीदास।
- कार्डोना, जॉर्जः। (1997). पाणिनिः-शोधस्य सर्वेक्षणम्। मोतीलाल बनारसीदास।
- नागेशभट्टः। (2014). परिभाषेन्दुशेखरः (सम्पा. के. वी. अभ्यङ्करः)। भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट।
- पाणिनिः। (2018). अष्टाध्यायी (सम्पा. श्रीशचन्द्रवसुः)। चौखम्बा संस्कृत सीरीज् कार्यालयः।
- पतञ्जलिः। (2015). महाभाष्यम्। मोतीलाल बनारसीदास।
- भट्टोजिदीक्षितः। (2017). सिद्धान्तकौमुदी (सम्पा. गिरिधरशर्माचतुर्वेदी)। चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।
- वामनः, तथा जयादित्यः। (2013). काशिकावृत्तिः (सम्पा. सुधाकरमालवीयः)। चौखम्बा संस्कृत सीरीज् कार्यालयः।
- शर्मा, रामनाथः। (2003). पाणिनेरष्टाध्यायी (भागाः १-६)। मुन्शीराम मनोहरलाल प्रकाशनम्।
- देशपाण्डे, मधुकरः। (1993). संस्कृतप्राकृतयोः समाजभाषावैज्ञानिकविमर्शः। मोतीलाल बनारसीदास।
- रेणुः, लुईः। (1966). संस्कृतव्याकरणपरिभाषाशास्त्रम्। क्लिङ्क्सीक् प्रकाशनम्।
- बोएथलिङ्कः, ओट्टो। (1998). पाणिनेर्व्याकरणम् (पुनर्मुद्रितसंस्करणम्)। मोतीलाल बनारसीदास।
- किपास्की, पॉलः। (1979). पाणिनीयव्याकरणस्य भाषावैज्ञानिकाध्ययनम्। एम्. आई. टी. प्रेस्।